

---

27. Алферов Ж.И., Казаринов Р.Ф. Полупроводниковый лазер с электрической накачкой. — Автор. свид. №181737 (заявлено 30.03.1963).

28. Kroemer H. // Proc. IEEE. — 1963. — 51. — P. 1782.

29. Алферов Ж.И. Двойные гетероструктуры: концепция и применения в физике, электронике и технологии (Нобелівська лекція з фізики 2000 р.) // УФН. — 2002. — 172. — С. 1068—1086.

30. Лазеры. — М.: Наука, 1977.

Одержано 31.08.2010

Ю.А. Храмов

50-летний лазер: предыстория, создание, последствия

Раскрыты условия возникновения новых направлений физики и ее приложений — квантовой электроники и физики лазеров, в частности непосредственно история создания мазеров и лазеров, а также их значение для дальнейшего развития физики.

О.В. Романець

Євгеніка в 20-х роках ХХ ст. в Україні

Висвітлено розвиток євгенічних поглядів в працях вітчизняних вчених та науковців-медиків в 20-х роках ХХ ст. Показано вплив цих ідей на формування в Україні закладів медико-генетичного спрямування, розвиток профілактичної медицини, становлення санітарно-гігієнічної служби.

Висвітленню питань формування та впровадження євгенічних ідей у різних країнах присвячено багато оглядових, історико-наукових публікацій зарубіжних та російських авторів [1—6]. Безумовно, цю тематику не можна вважати зовсім не розробленою і в Україні, де виходили друком праці з історії медичної генетики [7—9], збірки і статті, присвячені окремим персоналіям, що здійснили внесок у розвиток даної галузі [10-13] тощо. Однак, на нашу думку, цілісного дослідження впливу євгеніки на розвиток генетики, медицини, біоетики в Україні не здійснювалось. Євгеніка, що об'єднувала

уявлення наукового, соціального, політичного, філософського гатунків, передувала розвитку медичної генетики як окремого наукового напрямку. Особливо бурхливо вона розвивалась в 20-ті роки ХХ ст., однак мала надзвичайний вплив на подальший розвиток науки, а деякі її аспекти у вигляді медичної генетики, біоетики, санітарії та гігієни, профілактичної медицини, планування сім'ї розвиваються і нині. Термін «євгеніка», попри те, що саме це явище вже давно належить минулому, донині дуже поширений і вживаний та уособлює одну з найбільш фарсових і трагічних сторінок розвитку людства.

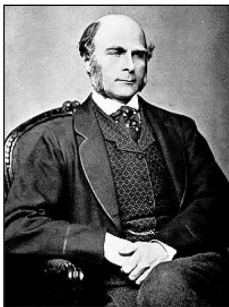
© О.В. Романець, 2010

Здійснений нами аналіз наукових, медичних робіт, документації інститутів, архівних джерел показав, що євгенічні ідеї активно обговорювались в Україні та здійснювались спроби її впровадження, котрі мали коректне і гуманне спрямування. Євгеніка в Україні впроваджувалась переважно у вигляді соціальної гігієни та створення передумов розвитку медичної генетики. Розробку даної тематики нами здійснено на основі публікацій у періодичних наукових та медичних виданнях, що виходили друком у 20-х роках ХХ ст.

У перекладі з грецької євгеніка означає хороший рід. В основі євгенічних ідей лежать уявлення про покращання людського роду шляхом вивільнення генотипу людини від шкідливих спадкових ознак і збагачення його цінними для фізичного і розумового розвитку генами. Євгеніка, попри її спотворення і дискредитацію, послужила стимулом зародження і розвитку генетики людини та одного з її розділів — медичної генетики [8]. Тому, розглядаючи впровадження євгеніки в Україні, природно звертатись і до витоків становлення медичної генетики. До напрямків медицини, що мають євгенічне спрямування нині, на нашу думку, можна віднести медичну генетику, генетичну терапію, біоетику, санітарію та гігієну, профілактичну ме-

дицину тощо. Окрім суто медичних заходів, умови для найвигіднішої реалізації спадкових задатків людини забезпечують виховання, умови проживання та праці, рівень соціальної реалізації тощо. Керівництво проявами спадкових змін здійснюється шляхом створення адаптивного середовища (кліматом, дієтою, лікуванням, вибором професії). Загалом метою комплексу євгенічних заходів є уникнення чи зниження захворюваності, непрацездатності та смертності [8]. Таким чином, сама сутність євгеніки є гуманістичною і не містить в собі підґрунтя для тих жахливих наслідків, котрі спричинило її викривлене трактування.

Особливе зацікавлення євгенічна тематика викликала в Німеччині, де розробляли і впроваджували так звану «расову гігієну». Розрізняли конструктивну і реструктивну євгеніку, тобто обмеження розмноження так званих мінус-варіантів і посилення розмноження плюс-варіантів. Висловлювались думки, що безробіття охоплює найбільш непристосовані, необдаровані верстви населення, які не відповідають вимогам сучасної культури. Окрім того, німецькі апологети покращання людського роду вбачали позитивні аспекти у війнах: нібито війна пробуджує сили нації, що дрімали, і народжуваність зростає до такого рівня, що покриває втрати у війні [14,

Френсіс Гальтон
(1822-1911)

О.А. Кронтовський
(1855-1933)

С.А. Томілін
(1877-1952)

І.Ю. Тихін
(1879-1949)

15]. Загальновідомо, що євгеніка була використана для виправдання злочинів, здійснених під час другої світової війни. Нині трагічні сторінки «расової гігієни» найчастіше асоціюються з терміном «євгеніка». Радикальні євгенічні погляди поділяли й багато визначних учених, зокрема лауреати Нобелівської премії: австрійський біолог, засновник етології Конрад Лоренц (1903—1989); французький хірург, трансплантолог Алексіс Каррель (1873—1944) та інші. На жаль, шлях від сумнівних теорій до їх жахливих впроваджень у практику виявився напролюд коротким. Одним з найбільших злочинів проти людяності можна назвати програму Т-4, за якою нібито задля економічної доцільності було знищено майже 300 тисяч тяжко хворих людей. Наслідком перекручених євгенічних ініціатив була примусова стерилізація інвалідів, злочинців, бідняків в Німеччині, США та інших країнах. Однак власне євгеніка, що була таким чином викривлена і скомпрометована, не пов'язана з цими злочинами безпосередньо.

Поштовхом до її розвитку стало вчення англійського природодослідника Чарльза Дарвіна (1809—1882) про природний добір, котре він виклав у праці «Походження видів шляхом природного добору» (1859). Основоположником євгеніки вважається англійський статистик, психолог, антрополог Френсіс Гальтон (1822—1911). У книзі «Спадковість таланту» (1869) він проаналізував родоводи видатних осіб і дійшов висновку про успадкування обдарованості. Він запровадив статистичний, генеалогічний, близнюків методи дослідження, а також тестову діагностику і анкетування [16]. У праці «Дослідження про здібності людини і їх розвиток» (1883) вчений вперше вжив термін «євгеніка»: «Євгеніка — це наука, що вивчає всі впливи, котрі покра-

шують вроджені якості раси і приводять ці якості до можливо вигіднішого розвитку» (цит за [17, с. 45]). Френсіс Гальтон також звернув увагу на нерівномірне розмноження різних верств населення: посилене серед простого люду і незначне серед аристократії. Він вважав, що «високообдаровану расу людей» можна вивести «шляхом відповідних шлюбів упродовж кількох поколінь».

Англійський філософ і соціолог Герберт Спенсер (1820—1903) зазначав, що розвиток медицини і гігієни дає змогу вижити непристосованим особам, котрі обтяжують суспільство [17]. Він вважав, що влада не повинна втручатись у природні процеси, що відбуваються в суспільстві. На його думку, «приспосовані» будуть виживати, а «неприспосовані» — вимирати. Таким чином тільки сильні зможуть адаптуватись і досягати все більш високих рівнів історичного розвитку.

Євгенічні ідеї привернули увагу в 1900-му році, коли англійський математик, біолог, філософ Карл Пірсон (1857—1936) прочитав лекцію «Про національне життя з точки зору науки» [18, с. 287]. Він був професором прикладної математики і механіки (з 1884 року) та євгеніки (з 1911 року) Лондонського університету. Разом з Френсісом Гальтоном учений став одним з основоположників біометрії. У 1904 році Френсіс Гальтон організував при Лондонському університеті Національну євгенічну лабораторію. У 1912, 1921 та 1932 роках відбулись міжнародні конгреси з євгеніки.

Євгеніка постала на ґрунті комплексу тогочасних знань про людину: уявлень про її походження, спадковість, даних з антропології, патології, соціальної медицини, демографії тощо [19, с. 65]. Євгенічні ідеї привертали увагу

вчених, політиків, медиків у різних країнах світу. У Росії особливе зацікавлення вони викликали в Ю.О. Філіпченка, М.К. Кольцова, О.С. Серебровського. Євгенічні погляди частково поділяли М.Ф. Гамалія, В.М. Бехтерев.

За визначенням М.К. Кольцова (1872—1940), евгеніка — це наука про благородство людини [20, с. 3]. На його думку, евгеніка поділяється на дві галузі: чисту науку (антропогенетику) і прикладну (антропотехнію) [20, с. 61]. Метою евгенічних заходів учений вважав створення нової людини — надлюдини «*Homo creator*». Така особистість, за його визначенням, повинна мати «здорові інстинкти, сильну волю, вроджене прагнення жити, любити і працювати, повинна бути фізично здоровою і гармонійно наділеною всім тим, що робить її організм життєздатним» [19, с. 37]. Найбільш цінною якістю людської психіки вчений називав здатність відкривати нове в будь-якій галузі. Він також зазначав, що евгенік аналізує фенотипи, про генотипи котрих зазвичай нічого не знає [19, с. 24].

У 1917 році в Москві було створено Інститут експериментальної біології, котрий очолив М.К. Кольцов. Роком оформлення евгенічних ідей в окремий науковий напрямок в Росії можна вважати 1920 рік. У цьому році за участі М.К. Кольцова було організовано Російське евгенічне товариство, а в Інституті експериментальної біології створено евгенічний відділ. При евгенічному відділі працювала перша медико-генетична консультація. Філії Російського евгенічного товариства було відкрито у Києві, Харкові, Полтаві та Одесі. Впродовж 1922—1931 років виходив друком «Російський евгенічний журнал». Російське евгенічне товариство було закрито в 1929 році, коли евгенічні положення почали

використовуватись для підкріплення нацистських ідей.

У М.К. Кольцова навчався О.С. Серебровський. Олександр Сергійович Серебровський (1892—1948) був одним із засновників генетики в СРСР, однак зазнав нищівної критики через захоплення антропогенетикою і евгенікою. Найбільш неоднозначними були його ідеї щодо запровадження штучного запліднення жінок. Лист з даного питання був відправлений ним та Г.Мьоллером особисто Й.Сталіну. Практичних наслідків ці задуми не мали, однак викликали негативну реакцію наукової громадськості та широких верств населення. Пізніше О.С. Серебровський відмовлявся від своїх радикальних поглядів, однак не зміг позбавитись періодичних закидів щодо «евгенічного» минулого.

У 1920 році М.К. Кольцов звернувся до Ю.О. Філіпченка з пропозицією співробітництва в галузі генетики людини. Було прийнято рішення про самостійну діяльність вчених у Москві та Ленінграді. У 1921 році Ю.О. Філіпченко (1882—1930) організував в Ленінграді Бюро з евгеніки при Комісії з вивчення природних виробничих сил Росії, котре з 1928 року перейменовано в Бюро з генетики [3, с. 26]. У 1924 році він очолив Ленінградське відділення Російського евгенічного товариства і став одним з редакторів «Російського евгенічного журналу». Вчений здійснив масштабне анкетування науковців Петербурга з метою встановлення статистичними методами імовірності успадкування інтелектуальних здібностей [21]. Вихідним положенням для здійснення цього дослідження слугували його уявлення, що основою для розвитку таланту людини є її спадкові якості [6].

Після смерті Ю.О. Філіпченка (1930) Бюро з генетики було перетворено в Лабораторію генетики АН СРСР, котру

очолив М.І. Вавилов, а в 1933 році в Інститут генетики АН СРСР. У 1934 році Інститут генетики АН СРСР разом з усією Академією наук було переведено в Москву. Натомість євгеніка як окремий науковий напрямок припинила своє існування на початку 30-х років. Таким чином, можна стверджувати, що євгеніка відіграла роль для створення в Академії наук СРСР установ генетичного спрямування. Не зупиняючись детально на висвітленні даного питання, зазначимо, що аналогічні процеси в структуруванні генетичної галузі відбувались і за кордоном.

На кафедрі генетики, створеній Ю.О. Філіпченком в 1919 році в Петроградському університеті, сформувався як генетик Ф.Г. Добржанський (1900—1975) — майбутній визначний генетик-еволюціоніст, один з авторів синтетичної теорії еволюції. У Києві він працював під керівництвом зоолога С.Ю. Кушакевича (1878—1920), доки той несподівано не загинув. У листах до вченого-енциклопедиста В.І. Вернадського (1863—1945) Ф.Г. Добржанський писав: «...втрата для мене незамінна: дуже важко працювати без керівника, а по смерті Сергія Юхимовича у мене його немає і знайти в Києві зовсім неможливо. Тим не менше я весь цей час займався зоологією: вона одна дала мені сили винести все...» [22, арк. 2]. Феодосій Григорович писав, що в 1920 році він перехворів на тиф, пережив раптову смерть матері, сильно голодував. Він бажав потрапити в будь-яку експедицію «куди б вона не вирушала, хіба що, окрім полярних країн [22, арк. 7] ... і на край світу я поїду з великим бажанням, якщо тільки на цьому Краю Світу можна буде працювати і хоч би трохи не голодувати...» [22, арк. 5]. У листі від 07.02.1922 року вчений висловив свої плани «їхати в Петроград, щоб

познайомитись з тамтешніми зоологами і попрацювати в музеї Академії наук» [22, арк. 7]. Вчений переїхав з Києва до Петрограда на запрошення Ю.О. Філіпченка в 1922 році. У 1924—1927 роках він працював асистентом на кафедрі генетики і експериментальної біології Петроградського університету, а в 1925—1927 роках — вченим спеціалістом Бюро євгеніки і генетики Комісії з вивчення виробничих сил Росії АН СРСР.

Осмилюючи імовірність реалізації спадкових ознак, Ф.Г. Добржанський зазначав: «...при несприятливих зовнішніх обставинах не будуть реалізовані ті позитивні якості, котрі можуть проявитись при обставинах сприятливих, а з іншого боку розвиток низки особливостей піде в небажаному напрямку. Тому з точки зору вчення про спадковість ідеал виховання в широкому сенсі визначається так: кожна особа повинна бути поставлена в такі умови, при котрих розвинувся б найкращий фенотип з усіх можливих на основі даного генотипу» [23, с. 44].

Окрім названих учених, котрі є найбільш яскравими представниками євгенічного напрямку в Росії, в розробці даної галузі брали участь й інші біологи та науковці-медики. Зокрема, значну увагу даному питанню присвятив М.Ф. Гамалія (1859—1949) — визначний український і радянський мікробіолог і епідеміолог, котрий працював в Одесі (1892—1912), Санкт-Петербурзі та Москві (1912—1949). Вчений в 1910—1913 роках видавав і редагував часопис «Гігієна і санітарія», в котрому було вміщено статті з історії євгеніки [18], хроніку Першого міжнародного євгенічного конгресу в Лондоні (1912) [24] тощо. Пізніше в пресі лунали закиди щодо публікації у журналі цих матеріалів та відсутності на його сторінках критики євгені-

ки [25]. В якості еугенічних заходів М.Ф.Гамалія пропагував забезпечення добрих умов проживання, застосування гігієнічних заходів, боротьбу з епідемічними хворобами. У 1912 році він виголосив в Юр'єві (Тарту) публічну лекцію «Про завдання і прагнення еугеніки», в якій підкреслив необхідність боротьби проти зовнішніх обставин, що нищать здоров'я людини [26].

Значний внесок у розвиток медичної генетики здійснили психіатри та невропатологи, оскільки успадкування захворювань, пов'язаних з діяльністю нервової системи, здавна було помічено лікарями [27]. Так, думку щодо законодавчого регулювання шлюбів [28] висловлював психіатр, невропатолог, фізіолог, психолог В.М.Бехтерев (1857—1927).

Масштабні дослідження спадкових захворювань нервової системи здійснив визначний невропатолог, один з основоположників медичної генетики в СРСР С.М.Давиденков (1880—1961). Вчений, котрий в 20-х роках починав працювати в Україні, досліджував спадкові хвороби нервової системи, розробив методи медико-генетичного консультування. У 1911 році він організував на базі Губернської земської психіатричної лікарні (Сабурової дачі), що у Харкові, кафедру нервових та душевних хвороб Харківського жіночого медичного інституту. Вчений вважав за доцільне вивчати закономірності, котрим підлягає спадкова передача хвороб, і активно пропагувати результати досліджень. «... Думка про те, що інтерес майбутніх дітей потрібно брати до уваги при укладанні шлюбу, вже проникла в широкі кола населення», — писав С.М.Давиденков [29, с. 278]. У 1925—1932 роках він працював у Москві, а з 1932 року в Ленінграді, де керував кафедрою нервових

хвороб Інституту вдосконалення лікарів. Під час Великої Вітчизняної війни вчений був головним невропатологом Ленінградського фронту. Незадовго до смерті він почав створювати Лабораторію медичної генетики, котрою надалі керувала його вдова. У 1925 році С.М. Давиденков сформулював принцип генетичної гетерогенності клінічно схожих форм патологій, передбачав необхідність створення каталогу генів спадкових хвороб [29].

Таким чином, деякі з відомих російських учених, котрі розробляли галузь еугеніки та медичної генетики (М.Ф. Гамалія, С.М. Давиденков, Ф.Г. Добржанський), розпочинали свою діяльність в Україні. Надалі розглянемо розвиток еугеніки безпосередньо на теренах нашої держави.

Ідеї боротьби зі спадковими хворобами мають в Україні давні традиції. Питання спадкових хвороб ще в сімнадцятому столітті розробляв видатний учений-медик І. Полетика (1722—1783). Він навчався у Києво-Могилянській академії, Кільському університеті, Санкт-Петербурзькому сухопутному госпіталі, Лейденському університеті. Саме в Лейдені в 1754 році він захистив докторську дисертацію «*Dissertatio medica inauguralis de morbis haereditaris*». Нині ця праця знаходиться в бібліотеці Лейденського університету, однак її й досі не перекладено на українську мову. На початку ХХ століття питаннями успадкування хвороб цікавився і висвітлював їх у своїх працях професор Київського університету, патологофізіолог В.К.Ліндемман (1868—1933) [9].

Еугенічні ідеї, що поширились у 20-ті роки ХХ століття в Україні, були сприйняті вченими та медиками переважно у формі соціальної гігієни та вивчення спадкових хвороб. Потрібно коротко окреслити історичні та соціальні умо-

ви, що склались у цей період в Україні. У 1920 році одну третину території України охопив голод, від котрого страждали 10 млн. населення. Вимирання більше відбувалось за рахунок чоловічого населення, що змінило співвідношення між статями в Україні: вперше жінок стало більше, ніж чоловіків: 116 жінок на 100 чоловіків замість 100 жінок і 101,3 чоловіків. У грудні 1921 року голод набув катастрофічних масштабів. Однак до травня 1922 року ніяких заходів щодо допомоги населенню не здійснювалось. Коли нарешті голод в Україні було визнано, в голодуючі губернії було відкрито доступ для міжнародних благодійних організацій, котрі постачали продуктові пайки. Однак лікарів міжнародних організацій для допомоги населенню не допускали. З населенням працювали тільки вітчизняні лікарі, які здійснювали медичну допомогу, а також досліджували вплив голоду на організм людини [30]. Лікарі фіксували величезну кількість нервово-психічних розладів. За результатами обстеження населення було опубліковано монографії «Голод і психіка», «Канібалізм», дослідження злочинів дітей на ґрунті голоду [31] тощо. Земську медицину — дільничу форму медичного обслуговування сільського населення, що виникла в Росії в другій половині ХХ ст., було зруйновано. Фактично вона проіснувала від 1865 року, в якому було створено земські установи у губерніях, до 1914 року, коли країна вступила в першу світову війну [32]. У 1914—1921 роках — від початку першої світової війни до кінця громадянської війни — на території України відбувались військові дії. Все це спричинило надзвичайно високий рівень смертності населення, зниження народжуваності, поширення епідемічних (тифу, холери, туберкульозу) та соціальних (алкоголізму, венеричних) хвороб.

Ці конкретні історичні обставини обумовили вибір вітчизняними ученими доцільних форм євгенічних заходів. Євгеніка була сприйнята та впроваджувалась у вигляді заходів соціальної гігієни, структурування та розвитку медичної галузі. Результатом впровадження євгенічних ідей стало створення наукових центрів, що вивчали спадкові хвороби, медико-генетичних консультацій, створення медико-санітарної служби, мережі туберкульозних, психіатричних клінік, здійснення контролю народжуваності [33], прийняття безпрецедентних законів, спрямованих на підвищення батьківської відповідальності тощо [13].

Натомість земської медицини почала формуватись нова система медичного обслуговування населення. Однак організації конкретних установ передували теоретичні розробки вітчизняних фахівців. Безперечно, вчені, котрі брались за розробку даної проблематики, відзначались сміливістю мислення, прогностичною інтуїцією та зацікавленням новітніми науковими здобутками.

Одним із засновників медичної генетики в Україні був патолог-експериментатор О.А. Кронтовський (1855—1933) — учень В.К. Ліндемана. Він був професором Київського університету, а також працював у Київському рентгенологічному та Київському бактеріологічному інститутах. Завідуючи відділенням експериментальної медицини Київського санітарно-бактеріологічного інституту, О.А. Кронтовський організував при ньому в 1922 році Бюро з вивчення спадковості людини. Олексій Антонінович перебував у складі Російського євгенічного товариства. Він розробляв питання спадкової конституції, організовував збір та наукову обробку даних зі спадкових хвороб, читав лекції для дільничих та

санітарних лікарів. О.А. Кронтовський співпрацював з Б.М. Маньківським (1883—1962) — завідуючим кафедрою госпітальної невропатології (пізніше — нервових хвороб) у Київському медичному інституті, котрий також досліджував спадкові захворювання [34—37].

Значний внесок у розвиток евгеніки здійснили вітчизняні вчені-медики, найперше психіатри і невропатологи. Практична психіатрія почала розвиватись в царській Росії наприкінці 90-х років XIX ст. Саме в цей період з ініціативи земств створювались спеціалізовані хірургічні відділення, акушерські пункти, туберкульозні санаторії, психіатричні лікарні [32]. На Перший з'їзд психіатрів і невропатологів (1887) з-поміж 605 його членів зібралось усього 86 лікарів. У 1910 році було створено Союз психіатрів, що об'єднав 532 лікарів зі стажем не менше трьох років. У 1912 році в губерніях, що належали до України, в психіатричних клініках перебувало 9172 хворих. Під час громадянської війни галузь психіатрії дуже постраждала: хворі вмирили, лікарні відбирали під інші заклади [38, с. 5—7]. Внаслідок соціальних катаклізмів у 20-ті роки значно погіршився стан психічного здоров'я населення.

Попри критичні соціальні обставини, в 1920 році відбувся 3-їзд працівників медичної освіти України, на якому було прийнято рішення про створення в Харкові Українського науково-дослідного психоневрологічного інституту. У 1921—1922 роках цю ідею було реалізовано на базі Сабурової дачі. Організатором і першим директором інституту був психоневролог О.Й.Гейманович (1882—1958). Стівідсоткове фінансування психіатричних клінік в 1922 році було вирішено здійснювати з державного бюджету [39].

Олександр Йосипович вважав за доцільне запровадити галузь профілак-

тичної психоневрології і визначив її місце в площині соціальної медицини: «Питання расової гігієни, евгенічні, як і питання фізичної культури, входять в предмет соціальної і профілактичної психоневрології, як одне з відгалужень. Але якщо питання расово-гігієнічні і евгенічні цілком входять в нервово-психічну профілактику і в групу соціальних наук, то питання фізичної культури, — галузі расової гігієни, — мають технічний ухил» [40, с. 92]. О.Й.Гейманович та Т.І. Юдін зазначали: «Замість того, щоб вивчати «непритосованість» людини і усувати непритосованих з виробництва, що властиво робить американська і західноєвропейська психогігієна, в Радянській країні ставиться питання про зміну організації праці, про «зміну світу» [38, с. 9].

У 1923 році було скликано Другу всеукраїнську нараду психіатрів і розпочато створення мережі психіатричних закладів. Тоді ж започатковано систему диспансерного обслуговування хворих з легкими перебігами захворювання [38, с. 8]. У 1926 році на Сабуровій дачі також було створено Український інститут клінічної психіатрії та соціальної психогігієни. Його організатором і першим директором був патолофізіолог, один із засновників генетичного напрямку в психіатрії В.П. Протопопов (1880—1957). У 1932 році на базі кількох інститутів та психоневрологічного факультету медичного інституту було створено Всеукраїнську психоневрологічну академію. Сюди ж було переведено видання журналу «Сучасна психоневрологія», котрий з 1924 року видавали в Києві психоневролог В.М. Гаккебуш (1881—1931) та невропатолог Б.М. Маньківський.

Всеукраїнська психоневрологічна академія як унікальна комплексна устано-

ва, що поєднувала наукову, медичну, педагогічну діяльність, проіснувала до 1937 року. У 1934—1937 роках її очолював визначний вітчизняний психіатр Л.Л. Рохлін (1903—1984). Під керівництвом одного з основоположників генетики психічних захворювань Т.І. Юдіна (1879—1949) в ній було створено Генетичний амбуланс Відділу спадковості, конституції і її мінливості. У відділі вивчали спадкові патології, однак не лише психоневрологічні, а й, наприклад, гемофілію. Академік О.І. Ющенко (1869—1936), котрий очолював клініку неврозів, психоневрозів і м'яких форм, також розробляв учення про конституції. У неврологічній клініці, котрою завідував О.Й. Гейманович, фіксували випадки родинних захворювань, наприклад нарколепсії [9]. У 1937 році Академію було реорганізовано, а її президента Л.Л. Рохліна заарештовано.

Спадковість деяких захворювань (хореї, епілепсії) відзначав психіатр В.Е. Дзержинський, що працював у Москві та Катеринославі. Вчений розробив структуру науково-дослідної психоневрологічної кафедри у Катеринославі [11].

В Україні до питань євгеніки звертались Б.П. Матюшенко, В.Я. Підгаєцький, С.А. Томілін, О.В. Корчак-Чепурківський, О.М. Марзєєв.

У Києві в санітарній управі, керованій визначним гігієністом і епідеміологом, організатором системи охорони народного здоров'я О.В.Корчаком-Чепурківським (1857—1947), з 1905 року працював Б.П.Матюшенко (1883—1944). З проголошенням самостійності України в 1917 році санітарно-гігієнічна безпека стає пріоритетним напрямком медичної галузі [41]. При Генеральному секретаріаті він почав ор-

ганізовувати медико-санітарну службу. У період гетьманату вчений обіймав посаду директора медичного департаменту Міністерства здоров'я (1918), а згодом — комісара Міністерства здоров'я. Під час Директорії він був міністром здоров'я. Надалі перебував і працював в еміграції в Чехії. Б.П. Матюшенко висловлював думку, що генеративні властивості людини залежать від соціально-політичних факторів: епідемій, воєн, голоду [7, с. 28-29]. Його праці присвячені аналізу впливу цих явищ на демографічні показники, селекцію в людській популяції. Вчений використовував поняття контра-селекції. До неї відносив вимирання внаслідок важких умов існування інтелігенції, «в якій можна передбачити відносно гарні спадкові якості», загибель чоловіків під час воєн тощо [30, с. 155]. Вважав, що висока смертність українського народу в 20-ті роки, поширення туберкульозу, алкоголізму, венеричних захворювань спричинили погіршення «біологічного фонду» і прогнозував погіршення «якостей наступних поколінь» [30, с. 156]. Перу Б.П.Матюшенка належить стаття про медико-генетичні консультації «Євгенічні поради та їх організація», котра вийшла друком у 1931 році у Львові в «Лікарському віснику» [7, с. 33].

Вчений-гігієніст В.Я. Підгаєцький (1889—1937) створив і очолив у Київському медичному інституті кафедру професійної гігієни. Таку кафедру в СРСР було створено вперше. З 1921 року він керував Науково-дослідним інститутом фізичної культури ВУАН. У 1924 році вчений видав працю «Євгеніка, або наука про поліпшення майбутніх поколінь». У 1937 році його було розстріляно [7, с. 34]. В.Я.Підгаєцький вважав, що в людській популяції здій-

снюється підбір пар зі схожими ознаками, бо ці пари формуються в певних групах населення — серед селян, художників, музикантів. Шлюби з представниками своєї верстви чи класу він називав асортивними. У таких родинах проявляються особливості, притаманні певному прошарку суспільства [7, с. 37].

У 1923 році у Київському медичному інституті О.В.Корчак-Чепурківський створив кафедру соціальної гігієни. Передумовою її створення була діяльність кафедр гігієни (1903—1918), загальної і соціальної гігієни (1918—1923), на котрих він також працював [42, с. 78].

Становлення санітарно-гігієнічної служби в Україні в радянський час пов'язано з ім'ям визначного вченого-гігієніста О.М.Марзеєва (1883—1956). У 1922—1934 роках він завідував санітарно-епідеміологічним відділом Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР. На початку 20-х років під його керівництвом було проведено вивчення санітарно-побутових умов українського села та здійснено оздоровчі заходи в сільській місцевості. Вчений був ініціатором створення в СРСР перших санітарно-епідеміологічних станцій. Впродовж 1922—1938 років відбулось дев'ять скликань всеукраїнських санітарних нарад, що спрямовували роботу санітарних лікарів по боротьбі з епідеміями. Першу нараду було скликано в Харкові в 1922 році з ініціативи санітарно-епідеміологічного відділу Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР для боротьби з епідеміями тифу, малярії, віспи [43]. Одним з учених, що висловлював евгенічні ідеї в Україні, був С.А.Томілін (1877—1952). Він працював у декількох наукових напрямках: соціальної гігієни, демографії, фітотерапії, історії медицини, про-

філактичної медицини. У 1918—1919 роках вчений завідував статистичним відділом Міністерства народного здоров'я та опікування України (при Центральній раді). У 1922—1930 роках очолював санітарно-епідеміологічний відділ Наркомздраву України. У 1923 році ініціював створення в 1-му Харківському медичному інституті кафедри соціальної гігієни, котрою керував у 1925—1932 роках. У 1930—1934 роках завідував соціально-гігієнічним сектором Українського інституту харчування в Харкові, в 1932—1934 роках — кафедрою соціальної гігієни 2-го Харківського медичного інституту. У 1934—1936 роках С.А.Томілін очолював сектор захворюваності Всеукраїнського інституту соціалістичної охорони здоров'я, працював старшим науковим співробітником Інституту демографії і санітарної статистики Академії наук УРСР. Надалі керував групою вивчення захворюваності Українського науково-дослідного бюро санітарної статистики, кафедрою історії медицини Київського медичного інституту, відділом статистики Українського науково-дослідного інституту туберкульозу (1938—1952).

У 1924 році вчений підготував статтю «Основні питання соціальної гігієни», котру редакція журналу опублікувала «в дискусійному порядку». Ідея природного добору серед людей логічно зазнає осмислення вченим, оскільки без оцінки даного питання неможливо сформулювати завдання соціальної гігієни. Передумовою цієї галузі він вважав «моністичну ідею про психофізичну єдність людської особистості, котра в співдружності із собі подібними здійснює життєвий шлях у тому чи іншому соціально-культурному угрупованні» [44, с. 69]. У людському сус-

пільстві, відзначав автор, слабші не знищуються, як в умовах природного добору, а переходять в нижчий суспільний прошарок або «декласуються», однак народжують «хирляве» потомство. За диференціації класів у змагання вступають люди, котрі знаходяться в різних умовах: одні можуть розраховувати лише на фізіологічну здатність (підточену важкими умовами існування) спротиву до шкідливих впливів середовища, а інші мають можливість створити собі «необхідну гігієнічну обстановку» і вижити з гіршими біологічними якостями, ніж перші [44, с. 71]. Соціальна гігієна, наголошував автор, прагне вирішити грандіозну культурну проблему: надати кожній людині можливість виконати ту життєву задачу, котра посилює її органічній природі [44, с. 72]. «Соціальна гігієна на тисячах систематизованих фактів повинна показати, як по-варварськи нераціонально впродовж багатьох віків споживалось людське життя, які мізерні результати, яку нищу «культуру» отримано з погляду прибутковості», — писав С.А.Томілін [44, с. 78]. Він вважав, що незрівнянно вищі результати можуть бути отримані шляхом застосування господарських принципів економіки до «органічного капіталу», тобто людської популяції. В умовах соціалістичного ладу, на його думку, кожна людина має стати частиною органічної культури: «Лише тоді можна буде поставити питання про еугеніку не в вузько-буржуазному трактуванні, як вирощування окремих особистостей, що вивисшуються над сірим натовпом, а як масове покращення соціальної конституції» [44, с. 78]. У перспективі автор сподівався на розвантаження соціального організму від невігластва, злиднів, моральних і фізичних страж-

дань і відторгнення еугеніки як уявної непотрібної проблеми.

Отже, в 20-ті роки ХХ ст. в Україні внаслідок суспільних катаклізмів було порушено демографічну рівновагу в суспільстві, різко знижено якість здоров'я і репродуктивної здатності населення. Ці явища на тлі руйнації усталеної земської медицини стали викликом для тогочасної спільноти науковців та медиків. Критичні умови життя в Україні спричинили гостру загрозу для фізичного та психічного здоров'я її населення. Питання збереження та покращання генофонду популяції були особливо актуальними, тому еугенічні ідеї привертати увагу фахівців з різних галузей і зазнавали розробки та впровадження. В Україні еугеніка спричинила розвиток соціальної гігієни, об'єктом дослідження котрої був комплекс медико-соціальних проблем, пов'язаних з епідеміями, голодом, наслідками війни, незадовільними умовами життя та праці, та медичної генетики, об'єктом дослідження якої найперше стали неврологічні та психічні захворювання. У результаті діяльності вітчизняних науковців та медиків було розпочато формування нової системи медичного обслуговування натомість земської медицини. Становлення санітарно-гігієнічної служби в Україні також сягає корінням буремних 20-х років. З-поміж учених, котрі розробляли дану тематику, можна відзначити О.А. Кронтовського, С.А. Томіліна, Б.П. Матюшенка, В.Я. Підгаєцького, Б.М. Маньківського, О. Корчака-Чепурківського, О.М. Марзєєва, О.Й. Геймановича, В.П. Протопопова, Л.Л. Рохліна, В.М. Гаккебуша, Т.І. Юдіна, О.І. Юшенка та інших. Досвід впровадження еугенічних ідей в Україні свідчить, що в них самих не було закладено протиприродного сенсу. Ви-

важене, коректне та раціональне трактування евгенічних ідей спричинює загалом прогресивні зміни в науці та медицині. Натомість крайні евгенічні погляди і гасла можуть призвести до трагічних наслідків. Євгеніка як одна з найбільш фарсових сторінок в історії людства залишається зразком дивовижного наукового протиріччя: найжахливіші злочини проти людства можуть стати результатом найгуманнішої мети — покращання людського роду.

1. Адамс Марк Б. Политика в области наследственности человека в СССР: 1920—1940 / Марк Б. Адамс // Труды Санкт-Петербургского общества естествоиспытателей. — 1994. — Т. 90, вып. 1. — С. 15—25.
2. Фандо Р.А. Когнитивные и социокультурные аспекты развития евгеники в 20—60-е годы XX столетия / Фандо Р.А. // Наука та наукознавство. — 2006. — № 1. — С. 65—81.
3. Фандо Р.А. Формирование научных школ в отечественной генетике в 1930—1940-е гг. / Фандо Р.А. — М.: Изд.дом.И.И.Шумиловой, 2005. — 148 с.
4. Музрукова Е.Б. У истоков отечественной генетики человека: первые евгенические работы Ю.А.Филипченко и А.С.Серебровского / Музрукова Е.Б., Фандо Р.А. // Вестн. Российской академии наук. — 2007. — Т. 77, № 3. — С. 250—260.
5. Фандо Р.А. Юрий Александрович Филипченко и начальные этапы формирования отечественной генетики / Фандо Р.А. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://bio.1september.ru/articlef.php?ID=200701904>.
6. Музрукова Е.Б. Работы Ю.А.Филипченко и его школы по изучению научного сообщества Петрограда в 1920—1922 гг. / Музрукова Е.Б. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/sociol4/32-42pdf>.
7. Служинська З. Зародження медичної генетики в Україні / Служинська З., Служинська О. — Львів: НТШ, 2007. — 63 с.
8. Гершензон С.М. Евгеника: 100 лет спустя / Гершензон С.М., Бужиевская Т.И. // Человек. — 1996. — № 1.
9. Романець О.В. Становлення медичної генетики в Україні в 30-х роках XX ст. / Романець О.В. // Наука та наукознавство. — 2008. — № 3. — С. 90—106.
10. Томилин С.А. Демография и социальная гигиена / Томилин С.А. — К.: Мединформ, 2007. — 419 с.
11. Савчук В.С. Учений-психіатр Владислав Едмунтович Дзержинський і його діяльність в Україні / Савчук В.С. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/lans/2009_3/3-22pdf.
12. Бужиевская Т.И. Социальная гигиена и евгеника в понимании С.А. Томилина / Бужиевская Т.И. // Життя і наукова діяльність С.А.Томіліна — служіння справі охорони здоров'я населення України. До 125-річчя з дня народження: Матеріали конф. «Томілінські читання». — К., 2002. — С. 23—25.
13. Романець О. Євгенічні погляди С.А.Томіліна в контексті розвитку соціальної гігієни в Україні (20-ті рр. XX ст.) / Романець О. // Історія української науки на межі тисячоліть. — 2009. — Вип. 40. — С. 195—205.
14. Шапшев К.Н. Евгеника и расовая гигиена / Шапшев К.Н. // Профилактическая медицина. — 1925. — № 7. — С. 47—52.
15. Френкель З.Г. Грядущие проявления неотвратимых демографических последствий войны 1914—1918 гг. / Френкель З.Г. // Профилактическая медицина. — 1924. — № 5-6. — С. 79.
16. Гальтон Френсис. Наследственность таланта. Законы и последствия / Гальтон Френсис. — М.: Мысль, 1996. — 270 с.
17. Караф-Корбутт К.В. Очерки по евгенике / Караф-Корбутт К.В. // Санитария и гигиена. — 1910. — Т. 1. — С. 39—45.
18. История евгеники // Гигиена и санитария. — 1913. — Т. 8. — № 13—14. — С. 286—290.

19. Деларю Е.М. Евгеника, ее методы и значение / Деларю Е.М. // Киевский мед. журн. — 1922. — № 3—5. — С. 65—74.
20. Кольцов Н.К. Улучшение человеческой породы / Кольцов Н.К. — Петроград: Изд. «Время», 1923. — 62 с.
21. Хроника. Анкета по наследственности среди ученых Петербурга // Наука и ее работники. — Пг. — 1921. — № 2. — С. 33—35.
22. Добржанский Феодосий Григорьевич, 1921—1922, Киев, 5 писем. Рукопись. — Архив РАН, ф. 518, оп. 3, № 534. — 9 л.
23. Добржанский Ф.Г. Что и как наследуется у живых существ / Добржанский Ф.Г. — Ленинград: Гос. изд-во, 1926. — 118 с.
24. Санитарная хроника. Первый Международный евгенический конгресс в Лондоне 24—30 июля 1912 г. // Гигиена и санитария. — 1912. — Т. 6, № 15—16. — С. 175—182.
25. Миленушкин Ю.И. Из истории медицинской печати в России. Деятельность Н.Ф.Гамалеи и журнал «Гигиена и санитария» (1910—1913) / Миленушкин Ю.И. // Советская медицина. — 1952. — № 12. — С. 39—41.
26. Калнин В.В. Деятельность Н.Ф.Гамалеи в Юрьеве (Тарту) / Калнин В.В., Миленушкин Ю.И. // Гамалея Н.Ф. Собрание сочинений. — В 6 т. — Т. 6. — М.: Медицина, 1964. — С. 378—387.
27. Программа по общей терапии душевных болезней (1901). — Держархів м. Києва, ф.16, оп. 465, спр. 6313. — 2 арк.
28. Бехтерев В.М. Вопросы душевного здоровья в населении России / Бехтерев В.М. // Гигиена и санитария. — 1910. — № 22—23. — С. 606—608.
29. Давиденков С.Н. Наследственные болезни нервной системы / Давиденков С.Н. — Харьков: Держ. вид-во України, 1925. — 286 с.
30. Матюшенко Б. Зміни здоров'я українського народу в останні десятиліття. Рецензії і реферати / Матюшенко Б. // Профілактична медицина. — 1925. — № 1. — С. 155—156.
31. Левинсон И.М. Детские правонарушения на почве голода / Левинсон И.М. // Профілактична медицина. — 1922. — № 1. — С. 47—58.
32. Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865—1914): автореф. канд. дис. / Рубан Н.М. — К., 2004. — 20 с.
33. Уляновський Л.В. Аборти і декрет 20 листопада 1920 року / Уляновський Л.В. // Українські медичні вісті. — 1927. — № 3. — С. 143.
34. Кронтовский А.А. О собирании материала по изучению патологической наследственности человека / Кронтовский А.А. // Киевский мед. журнал. — 1922. — № 6. — С. 66—74.
35. Отчет отделения экспериментальной медицины Киевского санитарно-бактериологического института за 1923 г. (Рукопись). — 7 с. — Библиотека трудового коллектива ЗАТ «Биофарма».
36. Звіт Київського санітарно-бактеріологічного інституту з 1 жовтня 1925 р. до 1 жовтня 1926 р. (Рукопись). — С. 32. — Библиотека трудового коллектива ЗАТ «Биофарма».
37. Річний звіт за 1928—1929 р. Київського санітарно-бактеріального інституту ім. Д.К. Заболотного. (Окремий відбиток). — К., 1930. — 46 с. — Библиотека трудового коллектива ЗАТ «Биофарма».
38. Гейманович О.Й. Радянська психоневрологія за 15 років / О.Й.Гейманович, Т.І.Юдін // Український медичний архів. — 1932. — Т. 8. — С. 5—18.
39. Хроника. Съезд Наркомздравов автономных и союзных республик РСФСР в Москве // Профілактична медицина. — 1922. — № 1—3. — С. 113—114.
40. Гейманович А.И. Социальная медицина и профилактическая психоневрология / Гейманович А.И. // Профілактична медицина. — 1924. — № 5—6. — С. 87—92.
41. Гринзовський А.М. Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О.О.Богомольця: автореф. канд. дис. / Гринзовський А.М. — К., 2005. — 20 с.
42. Макаренко І.М. Біографічний словник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця (1841—2001) / Макаренко І.М., Полякова І.М. — К.: Століття, 2001. — 208 с.

---

43. Марзеев Олександр Микитович (1883—1956) — учений-гігієніст, академік Академії медичних наук СРСР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/institutions/health/marzeev.html>.

44. Томилин С.А. Основные вопросы социальной гигиены. (Печатается в дискуссионном порядке) / Томилин С.А. // Профилактическая медицина. — 1924. — № 5—6. — С. 66—78.

Одержано 06.09.2010

О.В.Романец

Евгеника в 20-х годах XX ст. в Украине

Освещено развитие евгенических взглядов в трудах отечественных ученых и ученых-медиков в 20-е годы XX ст. Показано влияние этих идей на формирование в Украине учреждений медико-генетической направленности, развитие профилактической медицины, становление санитарно-гигиенической службы.

Г.А.Будзика

Історія відкриття та ранніх досліджень полярних областей Землі (до 100-річчя відкриття географічних полюсів)

*Висвітлено відкриття полярних областей Землі та розвиток ранніх їх досліджень.
Показано роль у цьому дослідників різних країн.*

Для досліджень полярних областей Землі 2009 і 2011 роки — ювілейні. Адже 100 років тому, в 1909 році, Північного полюса вперше досяг американський полярний дослідник Роберт Пірі. Два роками пізніше, в 1911 році, прямуючи від східної частини бар'єру Росса, норвезький полярний дослідник Руаль Амундсен, за ним незабаром і англійський дослідник Антарктиди Роберт Скотт відкрили Південний полюс.

Протилежні за розташуванням та майже однакові щодо суворості природних умов, полярні «шапки» Землі є дуже різними. У центрі Арктики розташований водний басейн — Північний Льодовитий океан, а в цілому це північна полярна область Землі, яка включає Північний Льодовитий океан з островами, прилеглі частини Атлантичного і

Тихого океанів, північні частини Євразії та Північної Америки. З півдня Арктика обмежується Північним полярним колом. Цілий рік в районі Північного полюса дрейфують потужні багаторічні нагромадження пакового льоду. Північний полюс розташований в центральній частині Північного Льодовитого океану, де глибина становить близько 4000 м.

Навпаки, в центрі Антарктики розташований континент, вкритий величезною товщею льоду, — Антарктида. Крім материка, до Антарктичного регіону відноситься також океанічний простір Південного океану з малими островами. Фізико-географічною границею Антарктики є зона Антарктичної конвергенції, де відбувається сходження південних холодних поверхневих вод з північними, відносно більш теплими.

© Г.А. Будзика, 2010